

ВОБРАЗЫ ГЛІНЯНЫХ ЦАЦАК БЕЛАРУСАЎ

© Святлана Касцюкевіч, этнолог

(Полоцкі́й дзяржа́вны ўніверсі́тет, Білорусь)

Проаналізавано асновныя образы білорускіх гліняных іграшак. На аснове віруванняў і міфалогічных уяўленняў білорусіў з'ясована іх семантыку. Подано аналогіі падобных уяўленняў украінцаў, росіянаў, полякаў [Одержано 29 вересня 2004]

Ключовыя словы: Білорусь, гліняная іграшка, антропоморфная скульптура, zoomorfная скульптура, кінь, вершнік, лось, олень, півень, качка, пташка, ведзьма, баран

Цацкі – загадкавыя рэчы, якія з'яўляюцца найстаражытнейшымі помнікамі культуры. Яны захаваліся некранутымі на працягу многіх стагоддзяў. Беларускія народныя гліняныя цацкі прайшлі складаны шлях эвалюцыі ад узнікнення да сучаснага стану. З'яўленне іх звязана са старажытнымі ўяўленнямі і культурамі [38, с.125]. Блізкасць народных цацак да старажытных сакральных прадметаў дазваляе казаць аб сувязі паміж гэтымі з'явамі.

Беларускія народныя гліняныя цацкі можна падзяліць на вобразныя (антрапаморфныя, zoomorfныя) і цацачны посуд [6, с.12]. Да антрапаморфных будучы адносіцца цацкі – выявы людзей, да zoomorfных – выявы жывёл, да цацачнага посуду – цацкі ў выглядзе гаспадарчага начыння мініяцюрных формаў. Пачаўся выраб цацак на Беларусі, верагодна, у неаліце [2, с.636].

Да нас дайшлі цацкі са збораў музеяў, якія адносяцца да XIX–пач.XX ст. і цацкі з археалагічных раскопак. Найбольш буйныя іх калекцыі – у Расійскім этнаграфічным музеі (РЭМ) у Санкт-Пецярбурзе і ў Музеі старажытнабеларускай культуры Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклора НАН Беларусі (МСБК ІМЭФ НАН Беларусі), ёсць асобныя адзінкі ў

рэгіянальных музеях Беларусі: Нараўлянскім этнаграфічным музеі (г.Нараўля), Музеі Беларускага Палесся (г.Пінск), Мастоўскім дзяржаўным музеі «Лёс і чалавек» (г.Масты), Шумілінскім гісторыка-краязнаўчым музеі (г/п.Шуміліна), Мсціслаўскім гісторыка-археалагічным музеі (г.Мсціслаў), Брэсцкім абласным краязнаўчым музеі (г.Брэст), Лёзненскім раённым ваенна-гістарычным музеі (г/п.Лёзна) і г.д., а таксама за мяжой. У зборах РЭМа і музея ІМЭФ НАН Беларусі вобразныя цацкі XIX ст. складаюць каля 80% ад агульнай колькасці цацак. Сярод вырабаў беларускіх майстроў-цацачнікаў XX ст. асноўную колькасць складаюць вобразныя цацкі. У фондах рэгіянальных музеяў Беларусі ўтрымліваецца некалькі калекцый вобразных цацак. У Брэсцкім абласным краязнаўчым музеі маецца 60 адзінак цацак майстра З.Л.Жылінскага, у Лёзненскім раённым ваенна-гістарычным музеі 59 адзінак цацак майстра М.Н.Траяноўскага, 13 адзінак у Мастоўскім дзяржаўным музеі «Лёс і чалавек», 24 адзінкі ў Дзяржаўнай установе «Музей Беларускага Палесся» і г.д. Цацкі з Ружанаў у калекцыях беларускіх музеяў прадстаўлены вырабамі З.Л.Жылінскага — «свіння», «карова», «сабака», «авечка», «казлёнак», «сабака», «ліса», «воўк», «кот», «леў», «лось», «зубр»,

«кот», «дзік», «куранятка» і г.д. (у Музеі старажытнабеларускай культуры ІМЭФ), «сабачка», «козлік», «конік», «леўнік» (у Брэсцкім абласным краязнаўчым музеі), з Бабінавічаў – вырабамі М.М.Траяноўскага — «слон», «воук», «голуб», «арол», «зяец», «сабака», «рыба», «тракадзіл», «змьяя», «яшчарка», «дракон», «лебядзь», «ваверка», «савя», «ліса», «гіена», «янот» і г.д. (у Лёзненскім ваенна-гістарычным музеі).

На Беларусі ў XIX ст. не было буйных цэнтраў цацачнай вытворчасці. У 1-й палове XX ст. толькі ў вёсках Харосіца, Весалява, Сланёва Навагрудскага раёна склаўся самастойны асродак глінянай цацкі. Цацкі гэтага рэгіёна характарызуюцца абагуленасцю форм і класічнай дасканаласцю [25, с.388].

Сяляне, якія выраблялі цацкі ў XIX ст., рабілі іх не для рынку [29, с.7]. Цацачная вытворчасць насліла спадарожны характар пры ганчарным рамястве. Селянін «круціў» гаршкі (а з ім і рабіў цацкі) зімой, калі не было палявых работ, а потым – прадаваў іх. Зразумела, што ў такой сітуацыі не маглі сфарміравацца буйныя цацачныя асродкі. Попыт на цацку задавальняўся самімі сялянамі. Гарадскі ж пакупнік мог набыць прывазную прадукцыю. Письмовыя звесткі аб вырабе цацак вельмі сціплыя, адносяцца да канца XIX ст. У «Вопыце апісання Магілёўскай губерні...» паведамляецца, што «...в 2. Могилёве 10 человек местных мящан занимается приготовлением из глины разных детских игрушек, представляющих собой преимущественно птиц и зверей; оне делают поливаемыми и продаются в части города, называемой «Никольщина», у церкви в дни праздников св. Николая Чудотворца, 9 мая и 6 декабря; производительность эта весьма незначительна и доставляет заработка рублей на 10 на каждого кустика...» [29, с.469-470].

Для традыцыйнай беларускай цацкі яркія фарбы не характэрны. Яркія колеры прышлі ў цацку са з'яўленнем хімічных фарбавальных [26, с.17]. Немалую ролю ў расфарбоўцы некалі сціплых беларускіх народных цацак адыграла перайманне беларускімі народнымі майстрамі мастацкіх традыцый суседніх народаў. Роля кірмаша ў гэтым працэсе вельмі важная. Пакупнік, зацікаўлены прывазнымі, ярка афарбаванымі таварамі, дыктаваў майстру перайманне традыцый суседніх рэгіёнаў. Так, у беларускіх народных цацках з'явіліся цацкі-«тройкі» (капіраванне цацак з Расіі), цацкі-«кларалі» (перайманне сюжэтаў цацак з Польшчы).

Для беларускіх вобразных цацак характэрны некаторыя лакальныя асаблівасці. Архаічнасцю вызначаюцца цацкі з Дуброўна, Дрыбіна, Магілёва, сярод іх сустракаюцца загадкавыя «паўптушкі-паўконеі» [51, с.520]. Цацкі з Івянца Валожынскага раёна (кан.XIX–пач.XX ст.) вызначаюцца сваеасаблівым дэкорам – фляндройкай. Фляндройка прадстаўляе сабой палосы фарбы на паверхні ганчарнага выраба, падобныя да тканых палос.

Так упрыгожвалі ўвесь посуд у гэтым ганчарным асяродку [16, с.2]. Рэалістычнасцю выяў адрозніваюцца цацкі з Ракава Валожынскага раёна [25, с.388].

Адносіны да дзяцей у традыцыйнай культуры беларусаў былі асаблівымі. З далёкай мінуўшчыны праз фальклор да нас дайшлі першабытныя уяўленні аб нараджэнні дзяцей пры дапамозе цуда [5, с.111]. Дзецям надавалася значная роля ў некаторых абрадах, напрыклад, яны распляталі маладой касу [19, с.11]. Асаблівыя адносіны да дзяцей зафіксаваны ў народных казках. А.К.Сержпутоўскі зафіксаваў казку, у якой толькі дзеці бачаць сапраўдныя вартасці чалавека: «Ідзе дурань праз поле, а там дзеці пасуць авечак ды паюць песні. Падышоў ён бліжэй, каб паслухаць, як яны пляюць ды граюць, а тыя як убачылі яго, дык і пачалі крычаць: «Он ідзе дурань, няхай ён нам пайграе». Абступілі яго дзеці, ды і пачалі тузаць атусюль, каб ён пайграў. Дастаў дурань з-за пазухі дудачку, да і пачаў іграць. Заслухаліся дзеці, прыціхлі, бы кветкі, а вочкі ў іх свецяцца, быццам зоркі. І забыў ён куды ішоў і даваў іграць з дзецмі, да рабіць ім цацкі... ён забыўся на ўсё на свеце, усю сваю плягу...» [39, с.132]. Любоў да дзяцей увасобілася ў цацках. Народныя цацкі блізкія да фальклора. Вобразы беларускіх народных цацак часта падобны да казачных персанажаў. Цацкі развівалі эмацыянальны дыяпазон дзіцяці, фарміравалі мысленне, развівалі здольнасці. У цацках захоўваўся мастацка-гульнёвы сінкратызм.

Выраб вобразных гліняных цацак звязаны не толькі са спецыяльнымі ведамі, а і з сапраўднай мастацкай творчасцю. Таму такія цацкі звычайна рабілі народныя майстры. Менавіта такія цацкі з'яўляліся таварам для кірмашоў [12, с.11]. Гліняныя беларускія цацкі прадстаўляюць вобразы, узятыя з рэальнага чалавечага жыцця («мужык», «баба», «жаніх», «паненка», «жаўнер» і г.д.), казачныя і фантастычныя персанажы («паўптушкі-паўконеі»), дзікія і хатнія звыроі і птушкі («качка», «певень», «коне», «баран», «казёл» [6, с.9].

Лялька – прадмет, які захоплівае даследчыка сваёй шматграннай гісторыяй. Яна з'яўляецца цікавым элементом народнай культуры. Аднолькавая назва цацкалялек і лялек у абрадавых дзеяннях, паказвае на сувязь паміж цацкамі і сакральнымі прадметамі, якія выкарыстоўваліся ў абрадах. Лялькі ў залежнасці ад іх функцыянальнай прыналежнасці можна падзяліць на рытуальныя і дзіцячыя. Аб магчымых функцыях беларускіх лялек звесткі захаваліся ў асноўным у пісьмовых крыніцах, у той час, як лялька-цацка прадстаўлена ў музейных калекцыях. Письмовых звестак аб лялках – цацках амаль няма. З этналагічнага пункту гледжання важна разгледзіць сімволіку *рытуальнай лялькі*. Лялькам надавалася асаблівая роля, бо менавіта антрапаморфныя выявы здольны лепш за іншыя аккумуляваць

этнічныя прыкметы адзення антрапалагічнага тыпу. Самі па сабе выявы людзей таксама цікавыя з пункту гледжання этналогіі, бо яны адлюстроўваюць перажиткі старажытных культаў [32, с.17]. Сімвалізм найбольш прыналежны рытуальнай ляльцы. Так у беларусаў масленічныя лялькі – умоўна абазначалі чалавека, у той час як для лялек-цацак характэрна дэталізацыя элементаў адзення, напрыклад, гліняныя лялькі («каралевы») З.Л.Жылінскага. У працэсе гістарычнага развіцця лялькі гублялі свае магічныя функцыі. Гэта быў натуральны працэс ператварэння сакральнага ў прафанае. Знешняе падабенства традыцыйных беларускіх гліняных лялек да ідалаў (статычнасць, умоўнасць выявы, цэльнасць) дазваляе меркаваць аб генетычнай сувязі цацкі і куклавай рэчы ў сінкрэтычным светапоглядзе нашых продкаў. У творчасці многіх беларускіх майстроў-цацачнікаў сустракаюцца лялькі, знешне падобныя да старажытных ідалаў [34, с.6]. У дэкаратыўна-прыкладным мастацтве, у дробнай глінянай пластыцы, дзякуючы глыбокай традыцыйнасці гэтага віда народнага мастацтва, захаваліся архайчныя рысы [33, с.24]. Напрыклад, цацкі Г.Марачавай з Дуброўны і цацкі А.Камінскай з Дрыбіна адрозніваюцца сваімі архайчнымі, статычнымі формамі. У творчасці майстрых-цацачніц праявілася архайнасць, стылістычная традыцыйнасць цацак Верхняга Падняпроўя [38, с.128]. Даследчыкі заўважылі дадзеную рысу ў цацачных ляльках, дзякуючы вывучэнню найбольш архайчных прыкладаў [41, с.33].

У зборах РЭМа значную частку цацак складаюць дзіцячыя цацачныя лялькі. Пэўную колькасць цацак складаюць такія, якія прадстаўляюць сацыяльныя тыпы, якія назіраў майстар-цацачнік і ўвасабляў у сваіх цацках. Да такіх цацак адносяцца антрапаморфныя цацкі з гліны: «паненкі», «каралі» і «каралевы», «ваяры», «вершнікі», «паненкі з кавалерамі» («пары»), «жанчына з пунем», «баба», «дзеда і баба», «калгаснікі», «гусар», «пастух» і г.д. Такія цацкі позняга паходжання і адносяцца да XIX–пач. XX ст.

Калі лялькі з тканіны мог зрабіць кожны, то антрапаморфныя фігуркі з гліны, якія прадстаўлялі б пэўны сацыяльны тып, рабілі толькі народныя майстры. Каб зрабіць цацку гэтага віда, трэба было валодаць мастацкім густам і назіральнасцю. У такіх цацках, часам, дастаткова адной асаблівай рысы, каб пазнаць «каралю» ці «паненку», «ваяра» ці «кавалера» (фота 1).

Найбольш часта сустракаюцца цацкі ў выглядзе жаночых фігурак. Гэта, у асноўным, гліняныя цацкі. Сярод музейных калекцый РЭМа ёсць гліняныя цацкі-лялькі з кан.XIX–пач.XX ст., якія трапілі ў фонды музея дзякуючы вядомаму беларускаму этнографу Е.Р.Раманаву. Цацкі паходзяць з Магілёўскага павета Магілёўскай губерні. Яны прадстаўляюць тып гліняных цацак палітых рознакаляровай палівай у выглядзе жаночых фігурак, падстаўкай для якіх служыць падол «суценкі» цацкі. Фігуркі статычныя, з рукамі «ў бокі», прамалёўка рысаў твару ўмоўная, адзенне намалёвана таксама ўмоўна.

Фота 1.
Цацкі «Пары».
Гліна, рознакаляровая паліва.
Ракаў. 1920-1930.
Музей
старажытнабеларускай
культуры ІМЭФ НАН Беларусі.
Фотаархіў музея

Каларыт фігуркам надае рознакаляровая фарба палівы, якой пазначана адзенне. Шэсць цацак-лялек трапілі ў зборы РЭМа з в.Машэны Сеннінскага павета Магілёўскай губерні. Цацкі зроблены з гліны, маюць вышыню ад 10 да 12 см, упрыгожаны рознакаляровай палівай. Фігуркі розныя, так, адна з іх прадстаўляе гараджанку, якая трымае рукі ў муфце, распісана чырвонай і белай фарбай, другая і трэцяя пад правай рукой трымаюць курэй і прадстаўляюць сялянскіх на кірмашы, чацвёртая трымае рукі «ў бокі», пятая і шостая трымаюць на руках спаўнятых дзяцей. Падобныя фігуркі больш позняга паходжання ёсць у зборах Музея старажытнабеларускай культуры ІМЭФ НАН Беларусі. Цацкі зроблены майстрам З.Л.Жылінскім (г/п.Ружаны Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці). Пафарбаваны ў карычневых і жоўтых колерах, пакрыты празрыстай палівай. Антрапаморфныя цацкі, зробленыя тым жа майстрам, ёсць і ў зборах Брэсцкага абласнога музея. Паводле стылістыкі выканання, адрозніваюцца ад іх цацкі майстра М.М.Траяноўскага, якія захоўваюцца ў Музеі старажытнабеларускай культуры ІМЭФ НАН Беларусі і Лёзненскім раённым ваенна-гістарычным музеі (Віцебская вобласць, Беларусь). Зафіксавана цікавая назва двух цацак ў выглядзе жанчыны – «панна». Назва сустракаецца ў кнізе паступленняў РЭМа, ў калекцыі сабранай у 1914 г. Захавалася гліняная цацка «паненка», купленая Е.Р.Раманавым у 1904 г. у Магілёўскай губерні. Такія ж назвы маюць пернікі ў выглядзе фігурак жанчын, размаляваныя рознакаля-

ровымі фарбамі (трапілі ў зборы РЭМа з Магілёўскай губерні ў пач.ХХ ст.).

Цацка-лялька, зробленая паводле народных традыцый, у сучаснай культуры выконвае функцыю сувеніра. Менавіта ў такім накірунку працуюць сучасныя майстры, якія ствараюць лялькі-сувеніры. Найбольш цікавыя лялькі-сувеніры трапілі ў зборы музеяў. Такія лялькі ёсць у Музеі беларускага народнага мастацтва, Музеі старажытнабеларускай культуры ІМЭФ НАН Беларусі, Расійскім этнаграфічным музеі і інш. Лялькі-сувеніры адрозніваюцца ад лялек-цацак тым, што яны створаны сучаснымі майстрамі на аснове народных традыцый і прадстаўляюць рэканструкцыю беларускіх народных цацак. Асноўнай іх функцыяй з'яўляецца не гульнёвая, а эстэтычная. Цацкі ператвараюцца ў мастацкія творы. Такія цацкі звычайна больш прыгожа размаляваны, дэталі іх лепш прапрацаваны. Цацкі спецыяльна ствараюцца для калекцыянавання.

Цацкі ўсходніх славян часта прадстаўлялі прафесійныя тыпы: пастуха, салдата, музыкі, манаха – у рускіх; казака, пастуха, кабзара – у украінцаў. У беларускіх цацках сустракаюцца каларытныя тыпы ваяра, гарманіста, музыкі, мужыка. Руская цацка (загорская, багародская) характарызуецца абагуленасцю вобразаў, не дэталізаванасцю, сатырычным характарам. Асноўная ўвага надаецца сілуэту. Для беларускай цацкі характэрны абагуленасць вобразаў, гумар у вырабе цацак паводле сацыяльных тыпаў, умоўнасць выяў. Для таго, каб у

Фота 2.
Цацкі-коннікі.
Гліна, рознакаляровая паліва.
1920-1930.
Музей старажытнабеларускай культуры ІМЭФ НАН Беларусі.
Фотаархіў музея

цаццы пазналі караля, ці местачковага кавалера, майстру дастаткова адной-двух удала падкрэсленых дэталяў (фота 3).

Народныя майстры рабілі тое, што бачылі вакол сябе кожны дзень. У зборах Музея старажытнабеларускай культуры ІМЭФ НАН Беларусі гэта «кавалер» – лялька ў выглядзе чалавека, апранутага ў кашую і порткі з вялікім бантам на шыі. Цацка выканана з гліны, пафарбавана ў жоўтыя і карычневыя колеры, пакрыта празрыстай палівай. Так майстр зрабіў адзін з тыповых персанажаў гарадскога жыцця – гарадскога франта. У такім жа мастацкім вырашэнні і колерах выканана цацка «гарманіст», якая захоўваецца ў зборах Музея старажытнабеларускай культуры ІМЭФ НАН Беларусі. У Музеі старажытнабеларускай культуры ІМЭФ НАН Беларусі і Рускім этнаграфічным музеі найбольш поўныя калекцыі антрапаморфнай цацкі сабраныя з вырабаў беларускіх майстроў 3.Л.Жылінскага і М.С.Ржавуцкага. Вырабы майстроў трапілі ў музейныя калекцыі ў 70-90 гады ХХ ст. Вырабы 3.Л.Жылінскага ёсць у калекцыях не толькі Музея старажытнабеларускай культуры ІМЭФ НАН Беларусі, але і ў шэрагу рэгіянальных музеяў: Дзяржаўнай установе «Музей Беларускага Палесся» (17 цацак), Брэсцкім абласным краязнаўчым музеі (16 цацак) і інш.

Сярод цацак майстра М.С.Ржавуцкага тыповымі з'яўляюцца «вершнікі» і «ваіры». Цацкі набыты Музеям старажытнабеларускай культуры ІМЭФ НАН Беларусі ў 1979 г., зафіксаваны іх кошт – 3 р. Гэта гліняныя фігуркі, пакрытыя чорна-карычневай палівай. Маюць невялікія памеры – у вышыню 12-15 см. Паводле меркавання даследчыкаў, з якіх можна пагадзіцца, па мастацка-знаўчых характарыстыках цацкі адносяцца да наіўна-рэалістычнага стылю [38, с.128]. Сучасных для майстра людзей ён прадставіў у выглядзе цацак. «Калгаснікі» 3.Л.Жылінскага выкананы рэалістычна, з веданнем персанажаў. Цікавымі з'яўляюцца цацкі ў выглядзе ваяроў. Гэта коннікі, у зборах музеяў іх захоўваецца некалькі дзесяткаў. Цікавы іх назвы: «салдат», «польскі салдат», «ваіяр», «вершнік», «гусар», «кароль», «рускі салдат», «жаўнер», «коннік», «салдат на кані». – Назвы як бы адлюстроўваюць усю ваенна-палітычную гісторыю краіны. Народныя майстры прадставілі ў цацках усё, што бачылі навокал. Цацка гліняная «гусар» з калек-

цый РЭМа, зробленая майстрам 3.Л.Жылінскім, прадстаўляе вершніка, які мае шаблю і пер'е на шапцы. Колатым адтулінамі прапрацаваны два рады гузікаў на грудзях, збруя, вочы. Прадрапанымі лініямі намалюваны пер'е на шапцы, грыва і хвост у каня. Вышыня цацкі 13 см.

Часта сярод цацак сустракаюцца «каралі» і «каралевы» на конях. Гэты від цацак з'явіўся як вынік пераймання заходняй польскай традыцыі вырабу цацак. Сярод польскіх цацак гэты сюжэт вельмі распаўсюджаны і дастаткова

позні. Магчыма, перайманне беларускімі майстрамі адбылося з-за таго, што польскія «крулі» былі больш яркімі і мелі большыя попыты.

Сюжэт «караля» наклаўся на мясцовую традыцыю вырабу цацак у выглядзе вершнікаў, якая вядома са старажытных часоў. Хутчэй за ўсё, у дадзеным выпадку мы маем справу з мадэрнізацыяй калісцы сакральнай выявы, звязанай з салярным культам. Цацкі «каралі» і «каралевы» вырабляў майстр 3.Л.Жылінскі, яго цацкі ёсць у зборах Музея старажытнабеларускай культуры ІМЭФ НАН Беларусі. Таксама, адзначым, што дадзены сюжэт больш позні ў параўнанні з «коннікам». У калекцыі РЭМа гэта, перш за ўсё, вырабы майстра з г/п. Ружаны 3.Л.Жылінскага. Трапілі ў калекцыю музея ў 1983 г. Подобны па паходжанні і стылістыцы выканання цацкі жаўнеры гэтага ж майстра.

Цікавыя парныя кампазіцыі «пары», якія прадстаўляюць паненак з кавалерамі (гл. фота 1). Фігуркі «апанты» ў характэрныя для таго часу касцюмы: паненкі – у капялюшах са сужкамі, доўгіх сукенках з палярынамі і вялікімі гузікамі, у руках – пышны букет ці

сабачка. Кавалеры паляць цыгаркі. У гумарыстычнай форме майстры змаглі перадаць нават характар: заліхвацкасць гусараў, ганарлівасць паненак, пыхлівасць кавалераў. Яркія плямы белай, зялёнай, чорнай палівы нанесены адвольна, што надае вырабам дэкаратыўнасць [38, с.129]. Падобныя «пары» ёсць і ў цацках суседніх славянскіх народаў. Прычынай узнікнення гэтага віду цацак была рэакцыя майстроў на гарадское жыццё, імкненне адлюстраваць усё, што бачаць і чуюць навокал. Напрыклад, у зборах Брэсцкага абласнога краязнаўчага музея ёсць цацка 3.Л.Жылінскага «Фідэль Кастра». Такія цацкі з'яўляюцца своеасаблівым люстэркам эпохі

Фота 3.
Цацка гліняная «Кавалер».
Гліна, рознакаляровая паліва.
1920-1930.
Музей старажытнабеларускай культуры ІМЭФ НАН Беларусі.
Фотаархіў музея

Цікава, што ў вырабе такіх цацак майстры імкнуліся прадставіць тыя персанажы з жыцця, якія вылучаліся з паўсядзённага побыту: караля на кані, ці «сапраўдную» гарадскую паненку, ці ганарлівага гусара, афіцэра.

Не менш распаўсюджанымі з'яўляюцца *зоаморфныя гліняныя цацкі*.

Конь, коннік у беларускіх народных цацках займае значнае месца. Цацкі ў выглядзе коней часта сустракаюцца сярод археалагічных матэрыялаў на тэрыторыі Беларусі. Знойдзены цацкі ў выглядзе коней у Полацку. Яны датуюцца прыкладна XVII–XVIII ст. Захаваліся дзве галавы цацак-конікаў з гліны з ангобным роспісам. Датуюцца фрагменты XVII–XVIII ст. Захаванасць фрагментаў дрэнная. Знойдзены ў Полацку (Вялікі пасад) у 1988 г. Таксама захаваліся фрагмент цацак-конікаў з гліны з ангобным роспісам. Датуюцца XVII – XVIII ст. Памеры: 5,3Х5,2 см. Захаванасць цацкі дрэнная. Знойдзена ў Полацку (Вялікі пасад) у 1987 г. Ёсць фігуркі коней і вершнікаў, якія захаваліся цалкам. Полацкія гліняныя цацкі маюць вельмі архайчны выгляд. Па стылістыцы выканання цацкі-выявы коней падобныя ва ўсіх усходнеславянскіх народаў. У якасці прыклада можна прывесці цацачных канькоў апісаных М.Ф.Фехнерам з раскопаў на тэрыторыі Расіі. Два кані, падобна конніку з XV ст. з Раданежа, маюць на грудзях і па баках зорку з перакрываючых ліній, якая звязваецца з культам сонца.

Гэты старажытны арнамент, пазбаўлены свайго кultaвага значэння, захаваліся ў глінянай цацы не толькі XV–XVII ст., але нават кан. XIX – пач. XX ст. [44, с.55]. Знойдзены канькі ў дзіцячым пахаванні. На тэрыторыі Беларусі знаходак пахаванняў падобнага роду няма, аднак, можна меркаваць, што і тут у пахаванні дзяцей маглі класці цацкі. Падобнаства коней-цацак з архайчнымі вышыванымі ўзорамі, дапоўненымі сляйнай арнаментатывай (ромбы, колы) сведчыць аб тым, што цацкі-коні, таксама, як і лялькі, паходзяць з дахрысціянскіх часоў.

Конь – старажытны індаеўрапейскі сімвал, таму ён вядомы і ва ўсіх славянскіх народаў [3, с.158]. Можна знайсці дзесяткі сведчанняў таго, як у славянскім фальклоры вятры, месяц, зоры, аблогі прадстаўляюцца ў выглядзе коней. Сустракаюцца ў былінах, казках распо-

веды аб магутных конях багатыроў, якія знаходзіліся пад зямлёй, пра крыніцы, выбітыя капытамі міфічных коней. Звязаны з імі шэраг магічных і лекавых дзеянняў. Так, хамут, зняты з потнага каня, з'яўляецца ў бабак-знахарак лекавым сродкам ад ліхаманкі. Калі папіць вады, якую недапіў конь, усялякую хвор «*як рукою здыме*». Конскі чэрап страшны для нячыстай сілы [3, с.160].

У палякаў на веснавых аграрных святах Рэнкаўкі і Эмаўса сярод іншых цацак прадавалі і конікаў. Выраб фігурак хатніх жывёл тлумачыцца спробай паўплываць на дабрабыт, а продаж вялікай колькасці цацачных жывёлаў павінен падштурхнуць плодныя сілы прыроды ў адносінах да сапраўднай жывёлы [53, с.12].

Падобная логіка, была і ў продкаў беларусаў. У некаторых месцах Беларусі (на Магілёўшчыне, Століншчыне, Бабруйшчыне) пад час калядання рабілі маску *кабылы (каня)* ці пудзіла *кабылы* (Гомельшчына) [21, с.24]. Выява каня і гульні з ім на Каляды павінны былі станюча ўплываць на здароўе, дабрабыт і будучы ўраджай. Таму выраб цацачных конікаў, магчыма, таксама першапачаткова служыў тым жа мэтам.

З'яўленне каня звязана, перш за ўсё, са зменамі ў гаспадарчым жыцці. Некаторыя этнографы адзначаюць верагодную сакралізацыю гэтай жывёлы. Б.А.Рыбакоў паведамляе, што конь заўсёды быў распаўсюджаным сімвалам добра, дабрабыту і шчасця [35, с.396]. У гэтым сказвалася важная роля каня ў земляробаў-славян. Даследчык М.М.Нікольскі апісвае знаходкі курганаў бронзавага веку і адзначае, што ў іх былі знайдзены падвескі ў выглядзе конікаў, качак і птушак. Пры гэтым, падобныя падвескі змяшчаліся на конскай збруі [27, с.15].

Слушнай з'яўляецца думка аб апотрапейным ролі такіх выяў. Дзіцячы узрост нашы продкі лічылі самым небяспечным, таму імкнуліся абараніць дзіця ад уздзеяння злых сілаў магічнымі сродкамі [27, с.18]. Да выяўленчых помнікаў народнага мастацтва адносяць бронзавыя падвескі і бляхі з парнымі выявамі коней (ці конскіх галоў) і птушак з крывіцкіх курганаў VII–VIII ст. вёскі Шылаўкі, што на Смаленш-

Фота 4.
Вершнік-свістулька.
Гліна, рознакаляровыя
паліва. 1920-1930.
Музей старажытна-
беларускай культуры
ІМЭФ НАН Беларусі.
Фотаархіў музея

чыне, а таксама аднарадныя касцяныя грэбні, упрыгожаныя прарэзанымі выявамі галоў коней. Звяртае на сябе ўвагу ўстойлівасць матыва конскіх галоў у народным дэкаратыўна-прыкладным мастацтве, які захаваўся ад старажытнасці да XX ст. [14, с.466]. Даследчык народнай цацкі Л.А.Дзінцэс выказаў меркаванне, што гэта выявы дробных бостваў, сімвалізуючых з'явы прыроды, падобна Калядзе, які паводле беларускай міфалогіі ездзіць на белым кані. Конь з'яўляецца і арыбутам святога Юрыя [14, с.471]. Сюжэт барацьбы святога Георгія (Ягорыя, Юрыя) са змеем, пашыраны ў культуры індаеўрапейскіх хрысціянскіх народаў, знайшоў увасабленне ў розных песенных і празаічных жанрах (візантыйскія легенды, усходнеславянскія духоўныя вершы, беларуская балада, паўднёваславянскія «мітчні», «епічэскія», «релігійна-легендарны», «коледні песні» і інш.). Відавочна хрысціянская традыцыя наклалася на старажытную міфічную глебу [43, с.106-107]. Вобраз бога на кані застаўся ў народнай традыцыі ўсіх славянскіх народаў, трансфармаваўшыся ў цацку-вершніка.

У беларусаў існавалі своеасаблівыя народныя прадстаўленні з льялкамі, прысвечаныя ўслаўленню св. Ягорыя (Юрыя) – «Ягорыі». Св.Ягоры ў беларусаў лічыўся апекуном жывёлы. Свята адбывалася 23 красавіка па старому стылю і суправаджалася гульнямі з прымітыўным тэатрам лялек – «Ягорыем». Невялікія фігуркі конікаў замацоўваліся на вострых палках, якія змяшчаліся на дошцы, у цэнтры занаходзілася фігурка св.Юрыя на белым кані. Ужо ў XIX ст. свята страціла свой сакральны сэнс і ператварылася ў гульню [51, с.552]. Магчыма, выраб цацак-конікаў ідзе ад гэтага свята. На Беларусі Юр'я было святам пастухоў. Менавіта ў гэты дзень выганялі жывёлу на поле. Для пастухоў гатавалі абрадавую ежу з яек [19, с.39]. Даследчыкі выказваюць меркаванне, што ў славян свята Юр'я ўвабрала язычніцкае свята Велеса, апекуна хатняй жывёлы [43, с.83].

Але трэба адзначыць, што выява каня характэрна не толькі для славян. Устойлівасць дадзенага сюжэту абумоўлена яго больш старажытнымі каранямі. У індаеўрапейскай міфалогіі конь быў арыбутам шмат якіх бостваў. З цягам часу вобраз «мадэрнізаваўся». Так, пасля Вялікай айчынай вайны, калі на Беларусі назіраецца росквіт саматужных рамёстваў (было звязана з недахопам прамысловых тавараў), майстры вырабляюць цацкі ў выглядзе вершнікаў з аўтаматамі за плячыма і ў пілотах. Такія цацкі выглядалі вельмі архаічна, аўтаматы не расцэняліся з фігуркамі [37, с.128].

У народнай традыцыі пляякаў, сустракаецца цацка «Лайконік». Этнографы звязваюць са саларнымі культурамі. У Кракаве існуе прыгожая легенда аб паходжанні дадзенага сюжэта. Распавядаюць, што ў час татарскага нашэсця, якое здарылася якраз на свята Богага Цела,

адзін з кракаўскіх плятагонаў сабраў войска і адправіўся насустрач ворагам. Разбіўшы татараў, герой прыехаў у горад на кані. Апрануты ён богу ў адзенне аднаго з забітых ім татар. Гэтага героя апранутага ў незвычайны строй, і прадстаўляе цацка «Лайконік». У народным свяце Лайконіка прадстаўляюць людзі. Звычайна два дарослыя чалавекі, адзін з якіх сагнуўшыся трымаўся за талію другога, прадстаўлялі каня і вершніка адначасова [52, с.36]. Найбольш распаўсюджанай выявай ў беларускай народнай цаццы з'яўляецца жаўнер. У пляякаў сустракаюцца выявы «*круля*», «*жаўнера*». У рускіх частымі з'яўляюцца цацкі ў выглядзе «*троек*», «*коннікаў*». У XX ст. некаторыя майстры паўночнага ўсходу Беларусі ляпілі коннікаў на тройках-запярэжках. Сюжэт гэты параўнаўчы новы, бо на Беларусі да кан. XIX ст. тройкі не мелі пашырэння, аднак, яго трактоўка такая ж, як і ў іншых традыцыйных вырабах.

У індаеўрапейскай традыцыі ў выглядзе двух коней былі прадстаўлены боскія блізныя [50, с.181]. Паходжанне *двух-, трохгаловых* цацак звязана са старажытнай блізнецкай тэмай. Двухгаловыя фігуркі павінны былі ўяўляць нейкае боства. Паступова, са стратай культу, выява боства «дэградавала» да цацкі. У *двух-, трохгаловых* цацках-коніках сакральная выява знайшла свой апошні прытулак. На прычыны з'яўлення цацак беларусаў такога выгляду ёсць і іншы погляд: *двух-, трохгаловыя* выявы коней з'явіліся як трансфармацыя перанятага з рускай цацкі сюжэта «*троек*» [38, с.127]. Хутчэй за ўсё, разгадка прычыны з'яўлення дадзенага сюжэту ў беларускіх цацках ляжыць у спалучэнні адной і другой канцэпцыі. У XIX ст. беларускія майстры дзякуючы пашырэнню гандлёвых кантактаў перанялі з рускіх народных цацак «*тройкі*», аднак, гэтыя вобразы накліліся на рэшткі старажытных ўяўленняў аб формаўтварэнні цацак, і цацкі арымалі адно тулава з некалькімі галавамі. Экспедыцыя 1912 г. дапоўніла беларускія зборы РЭМа дзвума свістулькамі-коннікамі архаічнага выгляду. Адна з іх паходзіць са Смаленскай губерні і прадстаўляе глінянага коніка, размаляванага карычневымі, чырвонымі і белымі палоскамі, другая – паходзіць з м.Любавічы Магілёўскай губерні і больш позняга паходжання, трапіла ў зборы ў 1939 г. Аднак, па стылістыцы выканання падобна да папярэдняй – размалявана карычневымі і сінімі палоскамі.

У некаторых народаў ахвяру коней звязваюць з культурам продкаў. У сувязі з пераходам да вытворчай гаспадаркі, змянялася роля дзікіх птушак і жывёл у якасці татэў, роля каня наадварот павялічвалася. Вось чаму матэрыял каня захаваўся ў народным мастацтве (у тым ліку і ў цацках) паўсюдна па Усходняй Еўропе [37, с.98].

У калекцыі Расійскага этнаграфічнага музея цацак-коней некалькі. Так, зарэгістравана цацка-свістулька

зв.Белае Заштанскай воласці Полацкага павета Віцебскай губерні. Паводле апісання яна зроблена з гліны, афарбавана ў карычневы колер з белымі палоскамі на спіне. З гэтай калекцыі захаваліся яшчэ дзве цацкі ў выглядзе свістулек-конікаў, пафарбаваных карычневой палівай і адзін «вершнік»-свістулька з гліны. Паводле звестак аб выключаных з калекцыі цацках, у ёй было яшчэ пяць падобных цацак-вершнікаў. Калекцыя, сабраная А.К.Сержпутоўскім у 1929 г. у ваколіцах г.Гомеля, утрымлівае 18 цацак-жывёл, дзве з якіх – конікі. Астатнія прадстаўляюць іншых дзікіх і хатніх жывёл: казла, барана, сабаку, карову, ваўка, лісу, пеўня, мядзведзя.

Такім чынам, вобразы каня і конніка ў беларускай народнай цаццы звязаны са старажытна-індаеўрапейскімі і славянскімі вераваннямі і культамі. У беларускай народнай цаццы-коніку і конніку ўвасобіліся рэшткі сярняных кultaў, перажыткі ўяўленняў аб сусветным дрэве, веры ў коннае боства. Народная цацка ў дадзеным выпадку выступае як ілюстрацыя да міфалагічных і фальклорных ўяўленняў. Выява каня і конніка выконвала засцерагалную (магічную) функцыю і адначасова забавляльную.

Сярод беларускіх цацак, акрамя конікаў, шмат такіх, якія прадстаўляюць хатніх і дзікіх жывёл. Гэта: баран, алень (лось), казёл, певень, сабака, воўк, кот, свіння, ліса, карова, леў, зубр, дзік, лось і інш. Сярод гліняных цацак «жывёл» большасць. Усе цацкі паходзяць з кан. XIX–XX ст. З'явіліся яны як вынік пашырэння цацачнага асартымента.

На пэўнаў колькасці цацак з археалагічных раскопак часам цяжка пазнаць жывёлу, якую яны прадстаўляюць. Часцей за ўсё, гэта нейкая ўмоўная жывёла, на чатырох ножках, без залішняй дэталізацыі. Большасць цацак з Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка маюць менавіта такі выгляд. Такія цацкі (ці іх фрагменты) ў фондах Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка ўсяго 15 адзінак, астатнія 20 цацак вызначаны як «конікі» ці «качкі».

Майстры-цацачнікі кан.XIX–пач.XX стст. вымушаны былі канкурыраваць з прамысловай вытворчасцю, якая прапанавала багаты асартымент цацак. Гэта прывяло не толькі да з'яўлення яркіх фарбаў, не ўласцівых традыцыйнай цаццы, але і да таго, што майстры адышлі ад строгіх канонаў у формаўтварэнні цацак, пачалі ўвасабляць у гліне ўсё, што бачылі. Істотна, што паводле мастацкага выражэння, такія цацкі былі глыбока традыцыйнымі – масіўнымі, статчнымі, цэльнымі.

У зборах Музея старажытнабеларускай культуры ІМЭФ НАН Беларусі захоўваецца шмат цацак-жывёл майстроў З.Л.Жылінскага, І.І.Шопіка, М.С.Ржавуцкага і інш., якія прадстаўляюць розных жывёлаў. Так, цацка «карова» майстра З.Л.Жылінскага выраблена з чырвонай

гліны, пакрыта чырвона-карычневой палівай. Падобны па стылістыцы цацкі «сабака», «свіння», «каза». Дыяпазон цацак у майстра І.І.Шопіка яшчэ больш шырокі. Ёсць у зборах Музея старажытнабеларускай культуры ІМЭФ НАН Беларусі «козлік», «лось», «кот», «свіння», «ліса». Цацкі выкананы з чырвонай гліны, неглазураваныя, маюць невялікія памеры. Цацкі гэтага майстра адрозніваюцца больш дакладнай прапрацоўкай дэталей. Сярод вырабаў майстра М.С.Ржавуцкага, акрамя названых вобразаў сустракаюцца «сабака», «воўк», «леў», «зубр» і інш. Звычайна цацкі паліваныя карычневой палівай.

Ёсць цацкі ў выглядзе жывёл і ў зборах РЭМа. Цацкі «сабакі» з гліны сустракаюцца даволі часта. У РЭМ яны трапілі з ваколіц Гомеля ў 1929 г. Цацкі маюць прыкладна аднолькавую стылістыку выканання. Гэта невялікія фігуркі звароў з гліны без палівы, абпаленыя ў печы, вельмі архаічныя на выгляд. Падобны да іх цацкі «ваўкі» і цацкі-выявы іншых звароў. Цацкі ў выглядзе кароў сталі вырабляць дастаткова позна, хаця гэтая жывёла ў гаспадарцы селяніна займала адно з галоўных месцаў. Цацка-кароў з археалагічных раскопак на тэрыторыі Беларусі не вядома. У зборах музеяў гэты цацачны сюжэт прадстаўлены вырабамі майстроў XX ст. Шмат «кароў» сярод цацак майстра З.Л.Жылінскага з Ружанаў. Такую ж характарыстыку можна даць цацкам у выглядзе свіней, зубраў, дзікоў, ласей, якія захоўваюцца ў музеях. Яны з'явіліся ў XX ст. як спроба майстроў пашырыць традыцыйны асартымент. Цацкі выкананы ў старажытных традыцыях (недэталізаваныя, цэльныя), але прадстаўляюць новыя нетрадыцыйныя сюжеты не падмацаваныя старажытнай сімволікай. Часта майстры імкнуліся рабіць не толькі тое, што бачылі, але і тое, што ім падказвала ўяўленне (напрыклад, *ільвоў*). Такія цацкі можна назваць традыцыйнымі толькі паводле стылістыкі выканання. Аднак, пэўная група вобразаў народных цацак была прадстаўлена ў народных вераваннях і фальклоры, як напрыклад, птушка, качка, певень і г.д.

Сустракаюцца сярод беларускіх цацак цацкі ў выглядзе *ласёў* ці *аленяў*. Такая цацка ёсць у зборах Музея старажытнабеларускай культуры ІМЭФ НАН Беларусі. Цацка паходзіць з г.п.Поразова Свіслацкага раёна Гродзенскай вобласці, зроблена майстрам І.І.Шопікам у 1980 г. Паходжанне выраба цацак у выглядзе *ласёў* ці *аленяў* мае старажытныя корні. Існуе меркаванне, што ў старажытнасці ў беларусаў існаваў культ лася (аленя), які разумеўся як гаспадар падземна-падводнага царства. З рэшткамі гэтага культу звязваюць гульні «Яшчара». Гэта напамін пра некалі ўшаноўваемое боства Яшчара – гаспадара падземнага царства. Гульня захавала напамін аб ахвяраванні Яшчару маладых дзяўчат, у ёй добра праслежваецца шлюбная тэматыка (забіранне вянка) [12, с.90-91]. На атаясамленне Яшчара і аленя паказ-

вае захаваўшаяся на Палессі назва гульні – «Олей» [13, с.56]. Гульня «Олей» была зафіксавана К.Машынскім у в.Дзякавічы Мазырскага павета Мінскай губерні ў 1928 г., яе праводзілі на святыя вечары [13, с.462]. Такім чынам, выраб цацак у выглядзе ласёў (аленяў) быў, магчыма, звязаны са страчаным культам лася (аленя). Зразумела, што цацкі майстроў XX ст. ужо не звязваюцца з пэўнымі калтамі, а вырабляюцца па традыцыі. Цацкі ў выглядзе аленяў вырабляюць сучасныя майстры-цацачнікі З.Л.Жылінскі, З.У.Лейка, Р.В.Іучык, Т.М.Лабок і інш.

Птушка, качка, певень у беларускай народнай цаццы шырока распаўсюджаныя вобразы (гл. фота 5; 6). Беларуская народная цацка была цесна звязана з народным фальклорам, вераваннямі, абрадамі, у якіх значную ролю адыгрывалі птушкі. Часта звычай і абрады былі звязаны з удзелам у іх дзяцей. На Благавешчанне на Палессі выпякалі рытуальнае печыва – «галёпа», «голепа» з выявай лапы бусла («буськавы лапы»), гэтае печыва аддавалі дзецям. Дзеці, убачыўшы ў небе бусла, крычалі – «буську, буську, на табе галёпа, дай мне жыта копу» [19, с.34]. У народных гульнях таксама назіраецца сувязь з некаторымі відамі птушак. Так, сярод гульняў зімовага цыклу сустракаюцца «журавель», «дзяцел», «галка», у веснавым цыкле – «жоравы», «перапёлка», «перапёлкачка» і інш. у гульнях сустракаюцца назвы птушак, якія згубілі сувязь з календарнымі святамі – «гуські», «чыжык», «салавей», «каршун і качкі», «каршун», «гусі», «воран», «верабей», «кукушачка», «зязюля», «пташкі», «воран (крумкач)» і г.д. З удзелам дзяцей праводзіцца шэраг магічных гульняў, каб выклікаць хутчэйшы прылёт птушак на Саракі. Ю.Крчкоўскі зафіксаваў у в.Іжы Вілейскага павета Віленскай губерні звычай кідання дзецьмі сарака трэсак [13, с.470]. У многіх месцах Беларусі выпякалі пячэнне «40 жаўранкаў», пасля чаго раздавалі яго дзецям, а адну з выпечаных «птушак» кідалі

ў печ. Так рабілі ў в.Броніца Буда-Кашалёўскага раёна, у весках Рагачоўскага раёна [19, с.28]. Аўтарам зафіксавана звычай рабіць сорака клёцак на Саракі ў Міёрскім раёне Віцебскай вобласці. У Нараўлянскім раёне вераць у прылёт сарака выраяў птушак. Для гэтага ламаюць сорака дошак, качаюць сорака калёс [19, с.28]. У Віцебскай вобласці існуе прыгавор, зафіксаваны аўтарам, што на Саракі «дзеўка касы не пляце, птушка гнязда не ўе» (Міёрскі раён Віцебскай вобласці). Таму відавочна сувязь свята з сакралізацыяй птушак. Звяртае на сябе ўвагу і роля дзяцей ў святкаванні, таму натуральна сувязь дзяцей і выяў птушак.

Да розных відаў птушак у беларусаў былі не аднолькавыя адносіны. Адны лічыліся добрымі да чалавека, другія – маглі прынесці шкоду. Верагодна гэтае неадназначнае стаўленне звязана яшчэ з татэміскімі вераваннямі, калі пэўны від птушкі быў абаронцам роду [46, с.20]. У цацках рабілі выявы найбольш ушаноўваемых відаў птушак – качак і пеўняў. Паколькі цацкі павінны былі знаёміць дзіця са светам, яны прадстаўлялі найбольш абагуленыя вобразы птушак. Дзіця павінна было ўсвядоміць, што птушкі могуць лётаць, што яны маюць дзьбу, лапкі, хвост. Голас птушкі, яе спеў з'яўляўся асабліва сцю, якую адзначала народная традыцыя перш за ўсё, таму гліняныя цацкі-птушкі былі свістулькамі. Мастацкія адметнасці ў афарбоўцы і форме цацак-птушак у беларусаў вызначаюць лакальныя асаблівасці. Адзінкавыя экзэмпляры цацак-свістулек у выглядзе птушак захоўваюцца шмат у якіх рэгіянальных музеях Беларусі. Так, напрыклад, у Мсціслаўскім гісторыка-археалагічным музеі Магілёўскай вобласці захоўваецца цацка-свістулька *птушка*. Тулава яе прадаўгаватай формы, мае ногі і хвост. На спіне – дзве адтуліны для выхаду паветра. Цацка аздаблена зялёнай палівай, якая пераходзіць у карычневую на хвасце. Цацка невялікіх

Фота 5.
Птушкі-свістулькі «Качачкі».
Гліна, паліва. XX ст.
Музей старажытнабеларускай
культуры ІМЭФ НАН Беларусі.
Фотаархіў музея

памераў: даўжыня 5,7 см, шырыня 7 см, вышыня 6 см. Цацка знойдзена на гарадзішчы замкавай гары Мсціслаўля, адносіцца прыкладна да XVI–XVII ст. Беларускія цацкі-птушкі пазбаўлены падрабязнасцяў, выглядаюць архаічна. Для беларускіх цацак-птушак не характэрны моцныя лакальныя асаблівасці, яны вельмі сімвалічныя і адрозніваюцца толькі адсутнасцю ці наяўнасцю палівы.

Пры раскопках курганаў VIII ст. ля вёскі Боркі Полацкага раёна знойдзена шмат касцяных качачак, а ў курганах IX–X ст. ля вёскі Рудня таго ж раёна – касцяная галава каня з рэльефнай упражжу. У народным мастацтве часта сустракаецца выява птушкі. Падобныя выявы з'яўляюцца адгалоскам язычніцкіх часоў, злёгка прыкрытым хрысціянскай сімваламі [23, с.7].

Сустракаюцца сярод беларускіх традыцыйных цацак «*пеўнікі*». У аснове міфалагічнага вобраза пеўня знаходзіцца яго сувязь з сонцам. Гэты вобраз таксама цесна звязаны з упарадкаваннем часовай прасторы. Певень, як і сонца, «адкрывае» для чалавека час фізічнай актыўнасці («з першымі *пеўнямі*»), таму з ім звязаны найбольш светлыя асацыяцыі. Вобраз пеўня дастаткова шырока прадстаўлены ў народнай цаццы (гэта свістулька-певень ў беларусаў і рускіх, «пан Твардоўскі на пеўні» ў палякаў і г.д.). У культуры некаторых народаў певень мае рысы антрапаморфнасці. У большасці народаў певень звязаны з боствамі ранішняй зары і сонца, нябеснага агню, з'яўляецца свяшчэннай ці ахвяранай птушкай [18, с.394]. Певень – гэта спадарожнік сонца на яго шляху. Цікава адзначыць, што ў беларускай народнай цаццы найбольш распаўсюджаны чэрвоны колер свістулেক-пеўнікаў. Певень, прынесены ў ахвяру, павінен выклікаць выздараўленне. У славян певень звязваўся са Святавітам і Сварогам, лічыўся ўвасабленнем агню, ахвяранай птушкай [3, с.97]. У сялянскім побыце лічылася, што ён можа зберагчы ад пажару, таму часта выяву пеўня змяшчалі на даху хаты. Знахары надавалі гэтай птушцы лекавыя магчымасці, настлі хворых дзяцей у куратнік, пад курыны насест [3, с.33]. Значная роля адводзіцца пеўню ў вясельнай абраднасці беларусаў. Калі маладых вялі спаць у клец, ім давалі з сабой белага пеўня. Певень лічыўся сімвалам плоднасці, акрамя гэтага, беларусы надавалі яму здольнасць адганяць крыкам услякуючы нечысць. Лічылася, што са знесенага чорным пеўням яйка мог выйсці цмок [3, с.371].

Мяркуючы па археалагічных дадзеных, матыў вадаплаваючай птушкі шырока выкарыстоўваўся яшчэ ў неалітычную эпоху. На керамічным посудзе з

Фота 6.
Цацкі птушкі. Гліна, рознакаляровыя палівы. XX ст.
Музей старажытнабеларускай культуры ІМЭФ НАН Беларусі.
Фотаархіў музея

розных тэрыторый Еўропы сустракаецца арнамент у выглядзе густіных лапак [9, с.85; 2, с.44]. Гліняная качачка – распаўсюджаная археалагічная знаходка. У сховішчах музеяў знаходзяцца шмат цацак гэтай групы, і паходзяць яны з тэрыторыі Беларусі. Цікава, што незалежна ад даціроўкі гліняныя качачкі маюць падобныя рысы, тэхналогія іх вырабу амаль не змянялася. Так, у Нацыянальным Полацкім гісторыка-культурным музеі-запаведніку захоўваюцца качачкі-свістулькі, знойдзеныя пад час археалагічных раскопак у Полацку. Па стылістыцы выканання яны вельмі падобны. Адна з іх, датаваная XII–XIII ст., – цацка-качка з кропкавым і хвалістым арнаментам. Знойдзена яна пры археалагічных раскопках ў 1985 г. Апісанне цацак-качачак XVII–XVIII ст. вельмі падобна да вышэй прыведзенага. Другая цацка – бразготка з гліны ў выглядзе качачкі з Полацка. Яна арнаментавана і мае кляймо майстра. Датуюцца XII ст., знойдзена ў 2000 годзе. Афарбоўка гліняных птушак залежыла ад спосабаў дэкаратыўнай апрацоўкі керамікі прынятых у дадзенай мясцовасці.

Беларускія цацкі-птушкі захоўваюцца ў Расійскім этнаграфічным музеі. Амаль у кожнай калекцыі цацак з тэрыторыі Беларусі прысутнічаюць пеўнікі, качкі ці стылізаваныя выявы птушак. Пры апісанні адной з калекцый зафіксавана цікавая мясцовая назва цацкі ў выглядзе пеўніка – «*пьявун*». Цацка з такой назвай трапіла ў калекцыю дзякуючы збіральніцкай працы А.К.Серпучоўскага ў ваколіцах г.Гомеля ў 1929 г. Цікава тое, што ў вопісе адзначана, што «цацка *дзіцячай работы*». Часам цацкі размалёўваліся каляровай палівай. Геаграфія распаўсюджвання птушак – цацак вельмі шырокая. На Беларусі яны сустракаюцца паўсюль. Цацкі з Віцебшчыны, часцей за ўсё, глазураваныя. Так, «птушка» з калекцыі, сабранай А.К.Серпучоўскім у 1914 г. (у Полацкім ўездзе ў вёсцы Белае) «*пакрытая карычневай палівай*». Часам мясцовае насельніцтва называла цацкі свістулькі «*свістунамі*».

Пры зборах калекцый этнографы XIX ст. гэта засведчылі ў апісаннях ці кнігах паступленняў музейных калекцый. Сучасныя майстры-цацачнікі таксама вырабляюць свістулькі-качкі. Аднолькавымі засталіся тэхналагічныя прыёмы, памеры, афарбоўка.

Такім чынам, выявы птушкі (качкі, пеўня) ў цацках звязаны са старажытнымі міфалагічнымі ўяўленнямі славян. Птушкі атаясамляліся з замагільным светам, выконвалі апотрапейную функцыю. Цацка-певень была звязана з саялярнымі культамі. У беларусаў, часцей за ўсё, цацкі ў выглядзе птушак рабілі з гліны. Гліняныя цацкі-свістулькі выконвалі засцерагальную функцыю. Гук цацак і іх выгляд павінны былі абараняць дзіця ад злых сілаў. Беларускія цацкі ў выглядзе птушак захоўваюць традыцыйны вырабу, якія сфарміраваліся яшчэ ў паганскія часы. Майстры, якія рабілі цацкі з пакаленне ў пакаленне паводле адных і тых жа ўзораў. Яны здолелі данесці да нас архаічныя ўзоры цацак-птушак.

Мядзведзь – яшчэ адзін з найбольш распаўсюджаных вобразаў беларускай народнай цацкі. Цацка заўсёды звязана з дзецьмі, казанні і казкі пра жывёл – дзяцінства самага чалавецтва. Таму вобразы жывёл генетычна ўключаны ў цацку і ў вусную народную творчасць. У старажытныя часы пэўнае кола казачных сюжэтаў прадстаўляла сабой своеасаблівы звод маральна-этычных, прававых, сацыяльна-псіхалагічных і іншых катэгорый, паняццяў, прынцыпаў, веданне якіх было абавязковай умовай пры падрыхтоўцы маладога чалавека да праходжання складанага абрада ініцыяцыі [3, с.19]. Яркая і пераканаўчая ілюстрацыя да фальклорных сюжэтаў была традыцыйная народная цацка.

Вядома, што ў лясной паласе Усходняй Еўропы быў шырока распаўсюджаны мядзвежы культ, а ў старажытнай Русі «мядзвежая пацеха» належала да ліку найбольш любімых забаў на Русі. Кормчая кніга 1282 г. асуджае «влачащая медведи», а Стоглаў накірае на «кормячих и хранящих медведя или иную некую животную на глумление и на прельщение простейших человек» [10, с.194]. У XIX ст. у беларусаў святам пачатку вясны была Камаедзіца. Свята адбывалася ў сакавіку перад хрысціянскім святам Благовешчання. Лічылася, што мядзведзі ў гэты час працянаюцца ад зімовага сну. У час свята беларусы гатавалі і елі гарохавую кашу – «камы», сушаны рэпнік, аўсаны кісель. Гэтыя стравы лічыліся любімымі ў мядзведзя. Сяляне пасля ежы клаліся на палаці і імітавалі звычку мядзведзя пераварочвацца з боку на бок. Свята лічыцца водгукам шанавання мядзведзя ў беларусаў і сягае ў часы татэмізма. Абрадавымі дзеяннямі сяляне імкнуліся дагадзіць зверу, каб ён не шкодзіў свойскай жывёле. Камаедзіца зафіксавана на Бегомельшчыне, дзе былі вялікія ласы і мядзведзі часта шкодзілі жывёле. Ужо ў XIX ст. свята страціла магічны сэнс і ператварылася ў забаву [51, с.238].

Мядзведзю надавалі надзвычайныя функцыі, дзякуючы яго сіле і падабенству да чалавека. У паўночных рэгіёнах Расіі паляўнічых на мядзведзя праводзілі на паляванне, як у апошні шлях нябожчыкаў і называлі «адпетымі» [1, с.111].

Мядзведзя лічаць ўвасабленнем сілы. Вялікае месца займае ў цаццы адлюстраванне працоўных працэсаў з удзелам мядзведзя. Гэта пілаванне дрэў, аранне зямлі, баранаванне, пасеў, малацьба, касьба і г.д. Мядзведзь быў сімвалам плоднасці [4, с.334-335]. Шырока вядома выкарыстанне мядзвежай скуры пад час вясельнага абрада, калі маладых садзілі на яе. Пазней, замест мядзвежай скуры пачаў выкарыстоўвацца вывернуты кажух. Паказальна традыцыйнае пажаданне для маладых пад час вясельля – «каб дзеці былі як мядзведзі». Сваты у некаторых мясцовасцях Беларусі называлі мядзведзіцай багатую нявесту [19, с.115].

Часта сустракаецца ў цаццы сюжэт забавы з мядзведзем – адной з самых любімых кірмашовых забаў. Магчымы варыянты: мядзведзь грае на гармоніку, п'е віно, танцуе, мядзведзь ў капялюшы і г.д. Адна з цацак прадстаўляе танцуючага мядзведзя, які пры гэтым яшчэ грае на дудзе. У драўлянай багародскай цаццы сустракаецца матыў пыццягаю з мядзведзем [49, с.67]. Пры апісанні Міхайлаўскага кірмашу ў Насвіжы (1853 г.) этнографамі адзначаецца, што «не менш звяртаюць увагу кожнага і вандруюныя з мядзведзямі цыганы» [10, с.81].

Вобраз мядзведзя звязваюць з рэшткамі татэмістычных уяўленняў розных народаў [3, с.111]. У калекцыі Расійскага этнаграфічнага музея прысутнічаюць цацкі ў выглядзе гэтай жывёлы. Напрыклад, у калекцыі сабранай А.А.Мілерам па даручэнні Этнаграфічнага аддзела Рускага Музея Імператара Аляксандра III у снежні-лютым 1908 года знаходзіцца гліняная цацка, пазначаная ў кнізе паступленняў як «мядзведзь» – дзіцячая цацка, з гліны. Даўжыня 6,5 см, вышыня 4 см. Паходзіць з Крычава Чэрыкаўскага павета. Дадзеная цацка пачатку XX ст. аналагічна цацкам, якія вырабляюць сучасныя народныя майстры.

Існуе дзве версіі прычын прысутнасці вобраза мядзведзя ў беларускай народнай цаццы. Згодна з першай версией, вобраз мядзведзя сустракаецца ў народнай цаццы дзякуючы падобнасці гэтага зверу на чалавека. Для дзіцячага ўяўлення натуральным з'яўляецца наданне антрапаморфных рысаў прадстаўнікам жывёльнага свету. Аднак, найбольш верагоднай падаецца версія, згодна з якой вобраз мядзведзя трапіў у народную цацку з міфалагічных і татэмістычных уяўленняў старажытных людзей аб свеце. Гумар народнай цацкі ў адносінах да былога тэма толькі падкрэслівае верагоднасць дадзенай тэорыі, паколькі гульнёвая сфера – з'яўляецца апошнім прытулкам некалі сакральных сюжэтаў [7, с.43]. Паходжанне вобраза мядзведзя ад татэма ў народным мастац-

тве падкрэслівае наяўнасць дадзенага вобраза ў народных казках. На аспект прысутнасці сакральных рысаў у вобразе мядзведзя ў народным уяўленні звяртае ўвагу В.А.Пропп.

Вобраз мядзведзя-чалавека быў характэрны для народнай творчасці некаторых раёнаў Беларусі, найчасцей ён сустракаўся ў паўночнай частцы Віцебскай, Гродзенскай і, часткова, Магілёўскай вобласцях [38, с.22-23]. У беларускіх казках да сёнешняга дня мядзведзь нярэдка ўяўляецца ў вобразе паўзвера-паўчалавека, які дапамагае людзям у рабоце. Есць казкі аб тым, што мядзведзі пайшлі ад чалавека, які краў мёд з чужых дуплаў ці ад лайдака і п'яніцы. *«Але ось ідуць якіясь старцэ. Пабачыў той п'яніца, апрунуўся ў кажух, вывернуўшы яго ўверх шэрсцю, ды й пабег пужаць тых убогіх. Але то былі не простыя старцэ, а сам Бог з анёламі. Зірнуў Бог на таго чалавека да й абярнуў яго ў медзведзя... От затым у мядзведзя чалавечыя ногі і ён вельмі любіць гарэлку да салодкі медок»* [39, с.134]. Гэты вобраз майстры-ганчары вельмі актыўна выкарыстоўвалі і ў вырабе рэчаў утылітарна-дэкаратыўнага прызначэння – керамічных пасудзінах [38, с.120].

Існуюць шматлікія казачныя сюжэты аб сямейных адносінах паміж мядзведзем і жанчынай, часам у такіх казках нараджаюцца дзеці з надзвычайнымі здольнасцямі [10, с.41]. Казачны элемент аб шлюбe мядзведзя і чалавека маецца ў фальклоры шмат якіх народаў. Часта мядзведзь перадае людзям таямнічыя веды, дакладныя рытуалы, якія спрыяюць паляванню. Сістэма табу некаторых народаў мядзведзя, якая звернута на забароны ў адносінах да жанчын, дазваляе казаць аб узнікненні культa мядзведзя ў эпоху матрыярхальных адносін. Паступова вобраз мядзведзя страціў сваю магічную функцыю. У цацках захаваўся дзякуючы перадачы традыцыйных сюжэтаў з пакалення ў пакаленне.

Баран таксама сустракаецца ў беларускіх народных гліняных цацках. Найчасцей гэта гліняныя цацкі-свістулькі. У зборах Расійскага этнаграфічнага музея цацкі-выявы барана ёсць у калекцыях, сабраных А.К.Сербавым у Віцебскай губерні Полацкага ўезда ў 1914 г., Н.Н.Лебедзевым у Мінскай губерні ў 1912 г., Е.Р.Раманавым у Мінскай губерні ў 1908 г. Паводле апісанняў у кнізе паступленняў РЭМа, большасць з цацак падобнага роду прадстаўляе гліняныя фігуркі паме-

рам ад 6,5 см да 10 см у даўжыню і ад 5,5 см да 12 см у вышыню. Цацкі зроблены з чырвонай гліны, абпалены ў печы. Распрацоўка дэталей у цацках умоўная. Цацка з Мінскай губерні глазуравана празрыстай палівай. Вельмі падобныя па выглядзе да цацак пачатку ХХ ст. цацкі канца ХХ ст. са збораў РЭМа, зробленыя майстрам З.Л.Жылінскім і цацкі са збораў Музея старажытнабеларускай культуры ІМЭФ. Гэта цацкі-свістулькі невялікіх памераў з чырвонай гліны, паліваныя чырвона-карычневай палівай.

Баран, авеча воўна ў беларусаў сімвалізавалі ўрадлівасць, плоднасць. Культ барана характэрны для многіх народаў. На тэрыторыі Беларусі чарапы баранаў (казлоў) выяўлены побач з касцяком чалавека ў курганных пахаваннях побач з в.Шо, Залескы, Чарневічы (Глыбоцкі раён Віцебскай вобласці). Вядомы ахвярапрынашэнні бараноў. Паблізу в.Рэчкі Шаркаўшчынскага раёна ў сяр. ХІХ ст.

у ноч на Дзяды збіраліся старыя сяляне, прыводзілі казла або барана, рэзалі жывёліну і варылі з абрадавымі песнямі, рабілі памінальную вячэру [4, с.44]. Шырокае бытаванне дадзенай жывелы ў беларускіх вёсках, частае выкарыстанне яе ці яе воўны ў абрадах беларусаў, дазваляе казаць аб тым, што з'яўленне выявы барана ў цацках не было выпадковым. Сувязь дзяцей з некаторымі абрадамі выклікання плоднасці, а таксама выкарыстанне барана пры некаторых магічных прыёмах, робіць натуральным выбар цацкі-барана, якая спалучае ў сабе забаўляльную і магічную функцыі. Паводле сведчанняў этнографу, у некаторых народаў лічылася, што выраб дзецямі жывёлак з гліны мог выклікаць колькаснае павялічэнне рэальных жывёлаў [48, с.17]. Магчыма, у беларусаў існавала такое перакананне. Паводле меркаванняў археолагаў, некаторыя цацкі з археалагічных раскопаў зроблены менавіта дзецямі [15, с.60]. З'яўленне ў асартыменце беларускай цацкі баранчыкаў можна звязаць і з заменай ахвярнай жывёлы на яе выяву.

Казёл у беларускай народнай цаццы падобны па стылістыцы выканання (фота 7). У народным мастацтве больш папулярна выява барана. Прычыны такой яго папулярнасці не вядомы. Магчыма, выява казла з часам была проста выцеснена больш «цікавай» у мастацкім сэнсе выявай барана, дзякуючы яго выразным дэкаратыўным асаблівасцям – крутым рагам і курчавай воўне

Фота 7.
М.С.Ржавуцкі. «Козлік».
Гліна, глазураванне. 1970-я гг.
Музей старажытнабеларускай
культуры ІМЭФ НАН Беларусі.
Фотаархіў музея

[38, с.106]. Цацка-казёл непарыўна звязана з гульнёй, абрадам. У беларусаў Магілёўшчыны тыповымі абрадавымі гульнямі лічацца «казёл», «козлік», «казла вадзіць», «казу і мядзведзя вадзіць» [42, с.695-701]. Казёл лічыўся сімвалам плоднасці, дабрабыту.

У калекцыі Расійскага этнаграфічнага музея, паводле кнігі паступлення, «на сродкі Этнаграфічнага аддзела Рускага Музея Імператара Аляксандра III у 1909 г. набыта цацка ў выглядзе казла ў мястэчку Уда Полацкага павета Віцебскай губерні. Фігурка выканана з гліны, часткова пакрыта чырвонай палівай». Цікава, што ў гэтым жа камплекце набыта і цацка-свістулька «фігурка барана, пакрытая зялёнай і белай палівай». Стылістычнае афармленне народных цацак вельмі падобна, таму апісанне беларускіх цацак з іншых калекцый Расійскага этнаграфічнага музея паўтарае ўжо прыведзенае. Змяняюцца толькі памеры цацак. Калекцыя, сабраная А.К.Сержпутоўскім у 1929 г. у ваколіцах г.Гомеля ўтрымлівае 18 цацак-жывел. Дзве з якіх – баранчыкі і адзін – казёл. Астатнія цацкі калекцыі прадстаўляюць іншых дзікіх і хатніх жывёл: каня, сабаку, карову, ваўка, лісу, пеўня, мядзведзя. У Расійскім этнаграфічным музеі некалькі цацак-свістулёк ў выглядзе казлоў і баранаў. Паводле знешняга выгляду яны ідэнтычныя раней названым.

З'яўленне выяў авечкі (барана) і казла ў народных цацках не было выпадковым. Толькі найбольш значныя рэчы і вобразы захоўваліся ў народнай свядомасці на ўзроўні кодаў-сімвалаў. Такія «коды» перадаваліся падрастаючаму пакаленню праз цацкі.

Сярод вырабаў беларускай глінянай цацкі ў зборах музеяў сустракаюцца выявы іншых жывёл, якія з'явіліся пазней. Напрыклад, у цацках сустракаюцца выявы львоў, сланоў, кракадзілаў і інш. Сустракаюцца ў цацках сучасных майстроў-цацачнікаў выявы казаных персанажаў: цмока, бабы Ягі і г.д. Дадзеныя выявы не характэрны для беларускай традыцыйнай цацкі.

Нават такія, здавалася б, мясцовыя прадстаўнікі фаўны Беларусі, як воўк, голуб, сабака, яшчарка, заяц, зубр, лебядзь, вавёрка і г.д. сустракаюцца толькі ў вырабах майстроў XX ст. Сярод цацак XIX ст., якія знаходзяцца ў музеях, такіх цацак не выяўлена. Сярод цацак з археалагічных раскопаў таксама няма вышэйназваных выяў жывёлаў. Дыяпазон археалагічных цацак дастаткова абмежаваны. Ён уключае каня, конніка, качку, птушку, яйка, ляльку.

Прычынай такой сюжэтнай абмежаванасці можа выступаць традыцыя. Тая, хто вырабляў цацкі, рабілі іх згодна вырацаваным правілам і не парушалі завядзёны стан рэчаў. У XX ст. у цацкі былі ўнесены інавацыі, дзякуючы разбурэнням, якія адбываліся ў традыцыйнай культуры. У жыццё вёскі і мястэчка больш і больш уваходзілі з'явы не характэрныя для вырацаванага стагоддзямі парадку. Майстры знаёміліся з новымі «гарадскімі» цацкамі і імкнуліся сваёй прадукцыяй капіраваць убачаныя ўзоры, каб прывабіць пакупніка.

Цацкі сучасных беларускіх майстроў неабмежавана багатыя на сюжэты і колернае вырашэнне. Варта адзначыць, што цацкі выкананы паводле этнічных традыцый, з прыўнясеннем уласнага мастацкага густу кожнага майстра.

1. Анисимов А.Ф. Культ медведя у эвенков в проблеме эволюции тотемистических верований // Вопросы истории религии и атеизма. – М.: Наука, 1960. – С.111-112.
2. Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыкл. – Мн.: БелЭн, 1993. – 702 с.
3. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифологическими сказаниями других родственных народов: В 3-х т. – М.: Современный писатель, 1995. – Т.1. – 411 с.
4. Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік /С.Санько, Т.Валодзіна, У.Васілевіч і інш. – Мн.: Беларусь, 2004. – 594 с.
5. Беларусы: У 8 т. /В.К.Бандарчык, Г.М.Курыловіч, Т.І.Кухаронак і інш. – Мн.: Бел. навука, 2001. – Т. 5. Сям'я. – 375 с.
6. Васильева О.К. Образная играшка в творческих играх дошкольников: Учебно-методическое пособие для вузов по специальности «Педагогика и психология». – Брест: БрГУ, 2000. – 125 с.
7. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: Наука, 1978. – 233 с.
8. Волков Г.Н. Этнопедагогика /Под ред. проф. И.Т.Огородникова. – Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1974. – 376 с.
9. Грибова Л.С. Пермский звериный стиль. – М.: Наука, 1975. – 147 с.
10. Гондатти Н. Культ медведя у инородцев Северо-Западной Сибири // Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. – М., 1888. – Т.48. – Вып.2. – С.40-42.
11. Грушко Е.А., Медведев Ю.М. Словарь славянской мифологии. – Нижний Новгород: Русский купец, 1995. – 368 с.
12. Гуд П.А., Гуд Н.І. Беларускі кірмаш. – Мн.: Полымя, 1996. – 270 с.

13. Гульні, забавы, ігрышчы /Пад рэд. В.К.Бандарчык, К.П.Кабацінкіў, А.С.Фядосік (гал. рэд.). Склад. А.Ю.Лозка. 2-е выд. – Мн.: Беларуская навука, 2000. – 534 с.
14. Динцес Л.А. Древние черты в русском народном искусстве. // История культуры древней Руси /Под общ. ред. Б.Д.Грекова и М.И.Артомонова. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1951. – Т.2. Домонгольский период. – С.465-491.
15. Здановіч Н.І. Полацкая гліняная цацка пач.ХVІІІ ст.: заканамернасці станаўлення мастацкай традыцыі // Праблемныя напрамкі мастацкай творчасці і вербальнай культуры нацыі: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі 20-21 лістапада 2003. – Мн.: БДПУ, 2004. – С.59-64.
16. Ивенецкая керамика: Альбом. – Мн.: Министерство культуры БССР, Гос. музей БССР, 1970. – 6 с.
17. Касцюкевіч С.У. Архетыпічнасць сюжэтаў народных дзіцячых гульняў і цацак як агульнаславянскі феномен культуры // Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы: Материалы II международной научной конференции 23-24 мая 2001. – Гомель: Гомельский государственный технический университет им.П.О.Сухого, 2001. – С.105-106.
18. Керлот Х.Э. Словарь символов / Пер. Н.А.Богун и др. – М.: REFL-book, 1994. – 603 с.
19. Коваль У.І., Новак В.С. Беларускія народныя святы і звычай. – Гомель: Гомельский государственный технический университет им.П.О.Сухого, 1993. – 88 с.
20. Крук Я.І. Сімволіка беларускай народнай культуры. – Мн.: Ураджай, 2001 – 350 с.
21. Кухаронак Т.І. Маскі ў каляндарнай абраднасці беларусаў /Т.І.Кухаронак. – Мн.: Ураджай, 2001. – 239 с.
22. Леонова А.К. Народная деревянная скульптура Белоруссии. Краткий очерк. – Мн.: Наука и техника, 1977. – 102 с.
23. [Лозка А.Ю.]. Беларускі народны каляндар /Аўтар і складальнік А.Ю.Лозка. – Мн.: Полымя, 1993. – 203 с.
24. Музей старажытнабеларускай культуры: Дапаможнік для наведвальнікаў /Пад рэд. В.Ф.Шматава. – Мн.: Бел. навука. 1998. – 236 с.
25. Народная культура Беларуси: Энцикл. давед. /Пад агул. рэд. В.С.Цітова; маст. І.І.Бокі, У.М.Жук. – Мн.: БелЭн, 2002. – 432 с.
26. Народныя мастацкія рамёствы Беларусі /Уклад. Я.М.Сахута, маст. А.Ф.Кудрэвіч. – Мн.: Беларусь, 2001. – 168 с.
27. Нільскі М.М. Жывёлы ў звычаях, абрадах і вераваннях беларускага сялянства // Працы секцыі этнаграфіі. – Мн.: Б.изд., 1933. – Вып.3. – 136 с.
28. Онуфриев М. Детские игры у белорусов. Село Хоново Быховского уезда // Могилёвская старина 1902-1903 гг. /Под ред. Е.Р.Романова. – Могилёв-на-Днепре: Б.изд., 1903. – Вып.3. – С.88-94.
29. Опыт описания Могилёвской губернии в историческом, физико-географическом, этнографическом, промышленном, сельскохозяйственном, лесном, учебном, медицинском и статистическом отношении, с двумя картами губернии и 17 резанными на дереве гравюрами видов и типов: В 3-х книгах /Под ред. А.С.Дембовецкого. – Могилёв: Типография губернского правления, 1884. –Кн.2. – 1000 с.
30. Оршанский Л.Г. Игрушки. Статьи по истории, этнографии и психологии игрушек. – Москва-Петроград: Государственное издательство, 1923. – 155 с.
31. Плавінскі М.А. Мілітарныя цацкі ХІІ-ХІІІ стст. з тэрыторыі Беларусі (да пастановкі праблемы) // Гістарычны альманах /Рэд. А.Краўцэвіч, А.Смалянчук, С.Токць – Мн.: Беларусь, 2001. – Т.5. – С.149-156.
32. Прокопьев Д.М. Кукла в народном творчестве // Игрушка. – М., 1938. – №3. – С.17.
33. Ребенок и игрушка: Сборник статей /Под ред. Н.А.Рыбникова. – Москва-Петроград: Гос. издательство, 1923. – 90 с.
34. Ржавуцкі М.С. Беларуская гліняная цацка. – Мн.: Полымя, 1991. – 142 с.
35. Рыбаков Б.А. Прикладное искусство и скульптура // История культуры древней Руси. – М.-Л.: Наука, 1951. – Т.2. – С.396-416.
36. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1994. – 607 с.
37. Сахута Я.М. Беларуская народнае дэкаратыўна-прыкладнае мастацтва. – Мн.: Беларусь, 1996. – 110 с.
38. Сахута Я.М. Народнае мастацтва Беларусі. – Мн.: Полымя, 1997 – 287 с.
39. Сержутоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета /Маст. В.Р.Мішчанка. – Мн.: Універсітэцкае, 2000. – 270 с.
40. Стасов В.В. Коньки на крестьянских крышах // Стасов В.В. Сочинения. – СПб., 1894. – Ч.2. – С.97-99.
41. Тарановская Н.В. Русская деревянная игрушка. – Ленинград: Искусство, 1970. – 176 с.
42. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў: У 6 т. /Т.Б.Варфаламеева, В.І.Баско, М.А. Козенка і інш. – Мн.: Бел. навука, 2001. – Т.1. Магілёўскае Падняпроўе. – 797 с.
43. Трыфаненкава М.А. Матэіў змяяборства ва ўсходнеславянскай фальклорнай традыцыі: Генезіс. Семантыка. – Мн.: БДУ, 2003. – 139 с.
44. Фехнер М.В. Глиняные игрушки московских гончаров (По материалам раскопок ГИМ 1948 г.) // Материалы и исследования по археологии СССР /Под ред. А.В.Архивовского. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – Т.2. Материалы и исследования по археологии Москвы. – №12. – С.52-56.
45. Флёрина Е.А. Педагогика народной игрушки // Игра и игрушка. – М.: Государственное издательство, 1973. – С.70-74.

46. Хайтун Д.Е. Тотемизм, его сущность и происхождение. – Сталинабад: Б.изд., 1958. – 152 с.
47. Харузин Н.Н. Медвежья присяга и тотемические основы культа медведя у остяков и вогулов // Этнографическое обозрение. – 1898. – №3. – С.43-45.
48. Харузина В.Н. Об участии детей в религиозно-обрядовой жизни // Этнографическое обозрение. – 1911. – №1-2. – С.1-78.
49. Церетелли Н.М. Русская крестьянская игрушка. – М.: Academia, 1933. – 261 с.
50. Элиаде М. Аспекты мифа. – М.: Академический проект, 2000. – 222 с.
51. Этнаграфія Беларусі. Энцыклапедыя /Рэдкал.: І.П.Шамякін (гал. рэд.) і інш. – Мн.: БелСЭ, 1989. – 575 с.
52. Bujak J. Ludowe obrzędy doroczne w okolicach Rabki. – Rabka, 1972. – 104 s.
53. Kantor R. Uniwersalizm i partykularyzm zabawy. Spojrzenie etnologa // Zabawy i zabawki. Kwartalnik. – 1999. – Rok 3. – №1-4. – S.11-23.
54. Lewinska T. Magia karuzeli // Zabawy i zabawki. – 1997. – Rok 1. – Nr.4. – S.25-31.
55. Magia Lalki. Geneza i zmienność funkcji lalki / Red. Ryszard Zięzio. – Płock – Toruń – Kielce: Muzeum Zabawkarstwa w Kielcach, 1994. – 19 s.

THE IMAGES OF CLAY TOYS OF THE BELARUSIANS

Svyatlana Kastsyukevich (*Navapolatsk, Belarus*)

The article deals with the analysis of the main shapes of the Belarusian clay toys. The author elucidates their semantics on the basis of the popular beliefs and mythical traditions of the Belarusians. She draws analogies with the similar beliefs of the Ukrainians, the Russians and the Poles

[Received September 29, 2004]

Key words: Belarus, clay toy, anthropomorphic sculpture, zoomorphic sculpture, horse, rider, elk, deer, cock, duck, bird, bear, ram